

ЕСТЕТИКА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША І ЛЬВА ТОЛСТОГО: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ

В.І. Пуліна

*Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г. Шевченка*

Дві видатні постаті ХІХ століття. Два митця, що зробили неоціненний внесок в скарбницю вітчизняної та світової культури. Два письменники, які все життя присвятили творчості і лишили по собі безліч цікавих творів, праць та велику епістолярну спадщину. Їхні думки, ідеї, мрії, погляди на світ є невичерпним джерелом натхнення, міркувань, сподівань, а їх співставлення є цікавою й евристично плідною *науковою проблемою*.

У багатьох читачів може виникнути питання: чому саме авторка вирішила порівняти погляди саме Пантелеймона Олександровича Куліша та Льва Миколайовича Толстого? На нашу думку, це не тільки можливо, а й доречно. Навіть не цілком обізнана людина може віднайти в долі митців багато спільного. Практично один і той само час життя і творчості, надзвичайна зацікавленість на початку своєї діяльності етнографічними матеріалами, деякі особливості способу життя (на хуторі Матронівка П. Куліша та в Ясній Полянні Л. Толстого), схожа філософія моралі, надзвичайна увага до народу, що в обох мислителів вилилася в народну педагогіку та багато іншого. Показовим є те, що і у Панька Омельковича, і у Льва Миколайовича, на думку багатьох дослідників, у світоглядних позиціях простежуються деякі суперечності та еволюційні злами. А надто, в обох письменників відмічається переломний момент їх творчої діяльності в однаковий час – це 70-ті роки ХІХ століття, після чого кардинально

змінюється їх світобачення. Це позначилося і на естетичних поглядах митців, розвитку яких у порівняльному аналізі присвячена означена стаття.

Естетична спадщина Льва Толстого достатньо добре досліджена в Росії та в Україні. Вийшли у світ ґрунтовні праці В.Є. Барикіна “Эстетика Льва Толстого” - М., 1978; Е.Г. Бабаєва “Очерки эстетики и творчества Л.Н. Толстого” - М., 1981; В.О. Капустіна “Мистецтво і література в житті й естетичній концепції Л.М. Толстого” - К., 1979, де детально аналізується естетична концепція великого російського письменника. З’явилося декілька праць, присвячених проблемі взаємовідносин Л.М. Толстого з українською літературою – це дослідження Н.Є. Крутікової “Лев Толстой і українська література (До проблеми російсько-українських літературних зв’язків)” - К., 1958; А.А. Сахалтуєва “Л.М. Толстой і українська література” - К., 1963 та ін.

Незважаючи на величезну кількість праць, присвячених Пантелеймону Кулішу, ґрунтовних досліджень його естетичних поглядів ще не зроблено. Ставлячи перед собою мету заповнити в деякій мірі цю прогалину, доречним здається розглянути формування поглядів українського письменника компаративно-розвитковій російської естетичної думки того часу. В цьому плані неможливо обминути постать видатного російського письменника Л. М. Толстого, що уможливить всебічно розглянути процес розвитку естетичної думки в Україні та його спільні і відмінні риси щодо російської, яка розвивалася гомологічно з українською.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897) – видатний український культурний і суспільний діяч, історик, літератор, етнограф. Його естетичні погляди в окремих працях цілісно не представлені, але простежуються у величезній творчій й епістолярній спадщині та в літературній критиці.

Лев Толстой (1828-1910) – видатний російський письменник, мислитель, публіцист. Естетичні погляди представлені в трактаті “Що таке мистецтво?” та у низці інших робіт. Висловлювання на естетичні теми

містяться також у толстовських “Щоденниках”, листах, художніх творах, релігійно-філософській публіцистиці.

Тема, заявлена в статті, надзвичайно широка і охопити всю проблематику неможливо. Тому зупинимось тільки на деяких її аспектах, з точки зору невирішених раніше питань.

Перша проблема, яку доцільно розглянути – Л.М. Толстой і українська культура. Деякі дослідники життя і творчості видатного російського письменника стверджують, що він недостатньо знав Україну і майже не знав української літератури. Ретельно вивчаючи спадщину митця, ми можемо заперечити цей факт і представити аргументи, які доводять певний зв'язок художньої творчості письменника з українською культурою. Лев Толстой не лише любив українську пісню, фольклор, але і змальовував у своїх творах характери українців, використовував українську народну творчість, приміром, в “Народних оповіданнях”. Крім того, А. А. Сахалтуєв – відомий дослідник спадщини Л.М. Толстого, вивчаючи бібліотеку митця, дійшов до висновку, що він розумів українську мову та читав в оригіналах українські книжки [5]. Цей факт підтверджують власноручні помітки в них самого письменника. До Яснополянської бібліотеки Л.М. Толстого входило понад 40 українських назв (оригінальні твори українських авторів, переклади толстовських книг, періодика). Серед них твори М. Драгоманова, І. Карпенка-Карого, Г. Сковороди, Є. Гребінки, Г. Данілевського, Б. Грінченка, М. Старицького та ін. Поміж українських книг у Л.М. Толстого був і другий том “Записок о Южной Руси”, виданий 1857 року Пантелеймоном Кулішем.

Лев Толстой не раз бував на Україні. Ще молодим офіцером, перебуваючи на службі в дунайській армії, він відвідав містечко Летичів, колишньої Подільської губернії, де побачив для себебагато нового і цікавого (про що лишився запис у щоденнику). Був письменник і в Києві, де шанобливо відвідав Києво-Печерську Лавру, оглянув Церковно-археологічний музей. У 1884 році їздив до художника М. Ге на хутір Плиски

Чернігівської губернії. На початку 1900-х років по дорозі до Криму проїжджав через всю Україну.

Видатний російський письменник особисто знав багатьох українських митців. Він зустрічався з Тарасом Шевченком, Марком Вовчком, І. Тобілевичем, М. Заньковецькою та іншими відомими діячами української культури, а також з відомою “ентузіасткою народної освіти”, харків’янкою Х.Д. Алчевською. Це зміцнювало зв’язки Льва Толстого з Україною. Варто згадати, що він був почесним членом Київського літературно-артистичного товариства і почесним членом Харківського університету.

Л.М. Толстой любив українство, цікавився його історичним минулим, життям і творчістю. У ранній повісті “Козаки” він опоетизував Козацьку вольницю. Особливо письменника цікавили причини насильницького перетворення колись вільних козаків в гноблених, експлуатованих поміщиками безправних селян.

Як бачимо, Л.М. Толстой був достатньо щільно зв’язаний з українською культурою і суттєво вплинув на українську літературу. Це дає підстави зробити спробу порівняльного аналізу естетичних поглядів двох видатних митців свого часу - російського і українського.

Спільною важливою рисою естетики П.О. Куліша та Л. М. Толстого була народність. Толстовська концепція мистецтва і літератури була тісно пов’язана з поняттям “народ”. Воно стає хіба що не найголовнішим в його естетичній концепції. Через нього російський письменник розглядає різні мистецькі напрями. Лев Толстой намагається з’ясувати, яким повинно бути мистецтво, щоб виконувати свою найголовнішу функцію – служіння народу. “Література народу, - формулює він свою важливу думку, - є повна, всебічна свідомість його, в якій однаково мають відобразитись як народна любов до добра і правди, так і народне споглядання краси в певну епоху розвитку”[9]. З цього випливає прагнення якомога краще пізнати народну культуру. Це виявляється і в постійному спілкуванні письменника з простим народом, і в ретельному вивченні етнографічного матеріалу.

У 1862 році була надрукована стаття Л. Толстого “Кому у кого вчитися писати, селянським дітям у нас чи нам у селянських дітей”. Головна думка статті полягає в тому, що художньо правдиво зображує народне життя той, хто сам є часткою народу. У письменника немає сумнівів у величезних духовних можливостях простих людей, вихідців з народу. Л. Толстой доходить до важливого висновку: “Почуття правди, краси і добра незалежні від міри розвитку. Краса, правда і добро суть поняття, що визначають лише гармонію відношень у розумінні правди, краси і добра” [10]. Тут, як бачимо, поглиблюється думка філософа і митця про тісний зв’язок етичного і естетичного.

Естетика П.О. Куліша також була звернена до народу. Духовні пошуки українського письменника спрямовані на вираження правди про свій народ. Як і у Л.М.Толстого, в українського мислителя образ народу постає як вища краса. Поняття народності трактується “другим Тарасом” як національна характерність, а не як соціальна домінанта. Але тут, на нашу думку, виявляються і деякі відмінності у поглядах П. Куліша і Л. Толстого. Ця різниця зумовлена тим, що російський і український письменники жили і працювали у дуже складний для формування світогляду час, крім того, належали до різних народів. Саме життя вносило деякі корективи в їхні погляди на проблему народності мистецтва.

Лев Толстой, як представник вищого світу, свідомо прагне вирішити найболючіші у той час світоглядні питання шляхом наближення до народу, вивчення його культури, розповсюдження серед простого люду освіти. До речі, “народність” у нього виступає власне як соціальна домінанта, оскільки національні питання для російського народу не мали такої значущості, як для українського.

П.О. Куліш - виразник інтересів пригнобленої нації. В його естетиці народ має не тільки соціальне, а й національне обличчя. Перед Л.М. Толстим стоїть завдання наблизити мистецтво до народу та зробити його доцільним і реальним. Перед П.О. Кулішем, крім цього, стоїть ще завдання підняти

українське мистецтво на шабель європейського. Панько Олелькович ясно бачить завдання українського письменства. На його думку, треба створювати таку літературу, яка буде представляти у світі українську націю належним чином. Тут доречним буде нагадати Кулішеве порівняння народу з деревом, яке дає плоди. Якщо добрі плоди (люди), то добре і дерево (народ).

Спільним для обох митців було прагнення до розповсюдження освіти серед народу. У 1857 році виходить “Граматка” П. Куліша, яка являла собою малу енциклопедію українського світу. Вона була багата прислів’ями, уривками з Біблії, мала неабияку педагогічну, історичну та етико-естетичну цінність.

Л. Толстой також пережив пристрасне захоплення питаннями народної школи. Шляхом особистого знайомства він вивчав, як поставлено шкільну справу в західних країнах, організував в Ясній Полянї власну школу, був її засновником і вчителем, видавав педагогічний журнал, створював план Учительської семінарії і мріяв про Народний університет, який би склав єдиний дух з народом. Згодом російський письменник видає “Азбуку”. Вона стала енциклопедією культури в органічному синтезі з елементами грамоти. В ній яскраво проявився інтерес до живої постаті народу.

Як бачимо, інтереси щодо освіти народу у обох мислителів значно співпадали. Чи не є причиною цього, що однією з основ формування їх народницьких поглядів була надзвичайна зацікавленість творами відомих просвітників, а саме Ж.-Ж. Русо. Його ім’я часто зустрічається у спогадах як П. Куліша, так і Л. Толстого. Особливо близькою до серця обох митців була ідея “природного стану” і “природної людини”. Французький мислитель був їм близьким за своїм філософським та моральним світобаченням. Це виявилось і в особливостях способу життя російського і українського письменників. Прагнення відійти від “цивілізації” і бути ближче до природи і до народу, приводить П.О. Куліша на хутір Матронівка, а Л.М. Толстого у Ясну Поляню. Все ж таки вираження цінностей цивілізації, культури і “природного стану” у мислителів дещо відрізняються. Панько Олелькович

практично повністю сприйняв світогляд Ж.-Ж. Русо, а Лев Миколайович, визнаючи, що дуже забов'язаний французькому просвітителю, наголошував на відмінності їх поглядів. “Руссо отрицает всякую цивилизацию, а я же отрицаю лжехристианскую”[12].

Обмірковуючи завдання мистецтва, Л. Толстой доходить висновку, що воно поділяється на “панське” і народне. Тут з'являється серйозна суперечність його поглядів, яка згодом призводить до заперечення поняття краси, як естетичного поняття. П. Куліш же називає красу “світом Божим”. Російський письменник висловлює негативне ставлення до творчості багатьох всесвітньо відомих митців, наприклад, до творів Пушкіна, Тургенєва, Достоевського і навіть самого себе. А згодом, як результат цих міркувань, пише статтю про творчість Шекспіра, де не визнає його геніальності. Для П. Куліша шедеври світової літератури ніколи не втрачали своєї естетичної цінності. Він, навпаки, намагався донести їх до свідомості народу, для чого і почав займатися перекладацькою діяльністю, в т. ч. і творів Шекспіра.

Лев Толстой завжди підкреслював, що його думка - це думка народу. Пантелеймон Куліш, з усією його любов'ю до народу, ніколи себе з ним не ототожнював. Український письменник бачив свою місію, як аристократичного мислителя, в просвітительській діяльності і національному культуротворенні.

Л.М. Толстой та П.О. Куліш не були кабінетними вченими і професійними дослідниками-естетиками. Їх відношення до літератури і мистецтва визначалося характером ідейного самовизначення, своєрідністю духовного розвитку, які мали своїми джерелами політичні, соціальні, культурні та інші фактори часу. Незважаючи на те, що вони були письменниками, їх естетичні погляди не обмежувалися тільки літературою. Приваблювали митців і живопис, і скульптура, як зображальні види мистецтва, що відбили у своєрідних формах і специфічними засобами ідеї і почуття людини, а також музика.

У спадщині мислителів зустрічаються часті висловлювання про живопис в цілому, про окремі твори живопису і про художників. Немає сумніву в глибокому розумінні ними цього виду мистецтва. Це відображено в художній творчості митців.

Варто згадати образ художника Михайлова і його роздуми про справжній живопис в романі Л.М. Толстого “Анна Каренина”. Змальовуючи постать художника, письменник розкриває сутність творчого процесу. Він звертає увагу на естетичну проблему взаємовідносин митця і глядача. Показує, наскільки важлива естетична оцінка твору. На думку Л. Толстого, в процесі споглядання продовжується життя картини, вона починає існувати своїм окремим життям, з’являються нові риси, які в процесі роботи над картиною не були помітними. Яскраво змальовується переживання художника за “своє дитя”(картину): “О своей картине, той, которая стояла теперь на его мольберте, у него в глубине души было теперь одно суждение – то, что подобной картины никто никогда не писал...он знал, что того, что он хотел передать и передал в этой картине, никто никогда не передавал... но суждения людей, какие бы они ни были, имели для него всё-таки огромную важность и до глубины души волновали его. Всякое замечание, самое ничтожное, показывающие, что судьи видят хоть маленькую часть того, что он видел в этой картине, до глубины души волновали его”[8].

В спадщині П. Куліша, також, знаходимо міркування на цю тему. Порівнюючи процес творення витвору мистецтва з народженням дитини, український письменник знаходить яскраве порівняння для стану невизнаного митця: “Примет ли отраву мать от горести, что ее любимое дитя не снискало любви общественности?”[2]. Таким чином, П. Куліш більше значення надає самому процесу творчості.

Для порівняння, тут слід привести роздуми Л. Толстого над суттю творчого процесу. Російський письменник, неодноразово зіставляє митця з дитиною. Погляд митця на світ - це погляд дитини. Митець мислить як дитина, він пише твір як дитина малює картину. Такий “дитячий” погляд на

світ мистецтва зустрічається у Л.Толстого досить часто. Навіть, говорячи про особливості свого творчого процесу він, характеризує свій настрій пише, що “зараз творити не можу, як не можу іграшками гратися”. Дитина просто дивиться на світ. Мабуть тому, говорячи про необхідні ознаки гарного витвору мистецтва, російський мислитель відмічає простоту: “Простота – необхідна умова і ознака істини”[13].

В спадщині обох мислителів зустрічаються роздуми про вплив мистецтва на людину, особливо яскраво це простежується у поглядах на пісенну творчість. Л.М. Толстой як і П.О. Куліш дуже любили і шанували народну пісню. Якось Льва Миколайовича спитали, яка музика йому подобається? – він відповів “Проста, народна. І найкращий композитор – це народ”.

Лишилися спогади про висловлювання російського письменника саме про українську пісню. Два українські студенти Петербурзької духовної академії у 1902 році відвідали Льва Толстого у Ясній Полянці. Пізніше один з них занотував свої згадки про письменника під підписом В. С-ко. Він приводить висловлювання Льва Толстого щодо української пісні: “Щасливі ви, - що народились серед народу з такою багатою душею, народу, який вмів так відчувати свої радощі і так чудово виливати свої думи, свої мрії, свої заповітні почуття. Хто має таку пісню, тому нічого страшитись за своє майбутнє. Час його не за горами, вірите чи ні, що ні одного народу я не люблю так простих народних пісень, як вашого. Під їх музику я відпочиваю душею. Стільки в них краси і грації, стільки могутнього молодого почуття і сили”[6].

В одному з перших своїх етнографічних оповідань “Огняний змії” П. Куліш розмірковує над особливою гармонійністю української пісні, її внутрішнім духовним змістом, її чарівним впливом на душу людини: “Народна пісня має для українця особливий зміст, що його не спіймати відразу сторонньому слухачеві. Не маючи ніякого поняття про історію свого народу, простий сільський парубок заслухається... і перелітає в минуле їх

існування. Він і сам неспроможний розповісти вам, що він відчуває. Але коли б ви зазирали йому в душу, ви-б здивувались, який багатий поетичний світ таїться під тою похмурою ослоню! Тому то й тепер, заслухавшись пісні, всі сиділи мовчки, в якомусь чарівному остовпінні і, здавалося, ловили гармонію, що прозвучала, заговорила раптом у заснулій душі.”[3].

Цікаві роздуми щодо мистецтва взагалі ми знаходимо у Кулішевому “Щоденнику”, який на жаль охоплює дуже незначний час його життя і творчості. Та він приводить своє розуміння гармонії і говорить, що вона виникає тоді, коли людина самовдосконалюється (щоденник, запис від 17 серпня 1846 року). В цьому ж запису письменник пише: “В последние месяцы мне приходилось слышать и чувствовать весьма много прекрасного, и это должно погибнуть не только для других, но, может быть и для самого меня”[4, 19]. Цей запис, в деякій мірі пояснює, чому письменник займається творчістю. Одне з призначень мистецтва увічнювати прекрасне.

Протягом 1889-1896 років Л.Толстой, повний рішучості створити роботу з цілісним викладом своїх естетичних поглядів, починає декілька разів дослідження питання про сутність мистецтва. Він працює в цей період над шістьма статтями, перш ніж створити трактат “Що таке мистецтво?”. Російський мислитель не був задоволений своїми статтями, це зрозуміло, бо в них виявилася суперечність естетики митця. Так, в них була викладена узагальнена формула щодо мистецтва: “Мистецтво є один з видів забави, за допомогою якої людина, не діючи сама, а тільки віддаючись одержаним враженням, переживає різноманітні людські почуття і таким чином відпочиває від труднощів життя. Мистецтво дає людині відпочинок, подібний до того, який дає сон. І як без сну не могла б жити людина, так і без мистецтва не можливо було б життя людини”[11]. Такий висновок турбує самого автора і згодом, у трактаті “Що таке мистецтво?” визначення мистецтва матиме зовсім новий зміст. Так, причину своїх попередніх висновків Л. Толстой вбачає в антинародній сутності більшості явищ мистецтва минулого і сучасного. Вона, на думку письменника, полягає в

суперечностях самої дійсності. Внаслідок цього, він знову починає розробляти поняття народності в мистецтві і згодом висловлює міркування про мистецтво майбутнього, яке буде “передавати загальнолюдські почуття, що будуть здатні з’єднувати всіх людей”.

Суперечливість поглядів Л.М. Толстого щодо потрібного і не потрібного в мистецтві, нерідко приводила письменника на шлях заперечення творчості знаних митців і деяких видів мистецтва. Він не любив поезії і взагалі вважав її пустою іграшкою. Все ж таки таке несерйозне ставлення до поезії не заважало йому визнавати геній О. Пушкіна, Ю. Лермонтова та ін., та інколи бавитися написанням віршів. “Це дивно, - я віршів не люблю, але розумію, що ними можна виразити часто набагато стисліше і сильніше те, чого інакше так сказати не можна...”[1].

Велике значення у формуванні естетичних поглядів П.О. Куліша відіграв Петро Олександрович Плетньов. У своєму щоденнику письменник часто занотовує його міркування. Вони зворушують душу Панька Олельковича. Роздуми П.О. Плетньова стосовно мистецьких проблем були співзвучні його думкам. Так під 29 вересня 1846 року у щоденнику записаний уподобаний П. Кулішем вислів Петра Олександровича Плетньова щодо поезії: “Поэзия должна быть таким бальзамом, который уврачуе всякие душевные раны; увлекши человека в свой мир, она должна заставить его забыть хоть на время все горести” (запис від 29 вересня 1846) [4, 32]. Далі автор приводить вислів Вашингтона Ірвінга американського письменника, засновника романтизму в літературі США, де говорячи про геній Вальтера Скотта, називає його творчість джерелом чистих насолод, утішником, до якого людина удається, щоб знайти силу для боротьби проти життєвих негараздів. Кулішу співзвучні такі думки щодо ролі мистецтва в житті людини. Вимальовується ще одна функція мистецтва – воно облагороджує і сцілює.

Значне місце в естетиці мислителів займало мовне питання. В їх поглядах на мову було багато спільного, хоча належність до різних народів

внесла свої корективи. Так перед П. Кулішем стояло завдання відновлення і затвердження української мови, виведення її на літературний рівень, виборення права на її існування. Перед Л. Толстим стояло завдання збагачення вже літературної російської мови народними елементами. Він вважав, що кожен повинен говорити своєю мовою. Російський письменник багато зробив для збереження народної мови, яку старанно вивчав. Його зачаровувала її простота, краса і мудрість, але, разом із тим, турбувало її майбутнє. “Незабаром ми зовсім перестанемо розуміти мову народну; ми ось кажемо: “теорія прогресу”, “роль особи в історії”, “еволюція науки”, “дизентерія”. А мужик скаже: “шила в мішку не сховаєш”, і всі теорії, історії, еволюції стають жалюгідними, смішними, тому що незрозумілі і не потрібні народові. Але мужик сильніший за нас, він живучіший, і з нами може трапитись, мабуть, те саме, що трапилось із плем’ям атцурів , про котре якомусь вченому сказали: “Всі атцури перемерли, але тут є папуга, який знає кілька слів їхньої мови”[7].

П. Куліш не любив Льва Толстого, а тим часом, як ми бачимо, у них багато спільного. Їх евангелізоване просвітительство, їх пуританський моралізм – вияв однієї доби, коли в моді було писати про “благородные стремления”, “сочувствие всему прекрасному”, про “силу любви, которую в душу каждого вложило провидение”, або ж про закон, що є в серці кожного, робити добро. Для обох письменників, так не подібних один до одного, властива та сама холоднувата розсудливість. Їх проповідь добра – це робота розуму, моралістичний утилітаризм. Все це позначилося на розвитку естетичних поглядів обох мислителів. Їх творчість належала до різних літературних напрямків: П. Куліша до етнографічного романтизму, Л. Толстого – до реалізму. Все ж таки їх погляди на мистецтво багато в чому співпадають, що ми і намагалися простежити в даній статті. В цій проблемі лишилося багато неосвітлених, але дуже цікавих питань. Так, міркування митців про зміст і форму витворів мистецтва, етичне в естетиці письменників, причини зміни естетичних поглядів протягом життя, “ходіння

в народ” та його вплив на естетичну свідомість мислителів, оцінка творчості М.В. Гоголя та багато іншого.

Неоціненний вклад російського письменника Л. М. Толстого та українського письменника П. О. Куліша в культуру своїх народів, їх погляди на мистецтво були ще одним кроком вперед вітчизняної естетичної думки і є надзвичайно цікавими для нас – людей ХХІ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гольденвейзер А. Вблизи Толстого. – 1909. - Т.1. - с. 315/90.
2. Куліш П. О. Листи до М.Д. Білозерського / Упоряд. вступ. стаття і комент. О.О. Федорук; відп. ред Є.К. Нахлік. – Нью-Йорк-Львів. : В-во М.П. Коць, 1997. – С. 158.
3. Куліш П. Огняний змій. Повість з народних переказів/ Переклад і попереднє слово М. Зерова. – К.: Сяйво – 67 с. – С.35.
4. Куліш П. Щоденник. – Інститут української археографії АН України. – К., 1993. – 87 с. - С. 32.
5. Сахалтуєв А.А. Л.М. Толстой і українська література. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 143 с.
6. Спогади В. С-ко “Толстой та українська пісня” надруковано в газеті “Рада”, №197 від 28 серпня (10 вересня) 1908 року, С. 17 по цьому виданню.
7. Толстой Л. М. Автобіографічні записи. Думки (16 жовтня) – ПЗТ. – Т. 46. – С. 286/206.
8. Толстой Л.Н. Анна Каренина. – М.: Издательство “Правда”. – 1979. – С. 287.
9. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в девяноста томах (юбилейное издание), М.-Л., Госиздат, 1928-1958, - Т. 5. – С. 271-272.
10. Толстой Л.Н. Там само. - Т. 8. – С. 321.
11. Толстой Л.Н. Там само. - Т. 30. – С. 253.

12. Толстой Л.Н. Там само. - Т. 55. – С. 145.

13. Толстой Л.М. 1908. Щоденник. – ПЗТ. – Т. 56. – С. 94/86.